

рії України заслуговує на схвалення. Сподіваємося, що доопрацьований належним чином підручник сприятиме ґрунтовній історичній освіті шкільної молоді.

Одержано 18.07.91

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ),
Г. І. СУРГАЙ (Київ)

P. ŻARON

Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej.

Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990.— 430 s.

П. ЖАРОНЬ.

Польське населення у Радянському Союзі під час другої світової війни.

Варшава: Держ. наук. вид-во, 1990.— 430 с.

Сьогодні прийшов час сказати всю правду про історію радянсько-польських відносин в минулому. Наші народи взаємно програли від того, що тривалий час їхні взаємини висвітлювалися тенденційно, неправдиво, а багато чого в них просто замовчувалося. Нині польський книжковий ринок переживає своєрідний бум на літературу, присвячену перебуванню поляків на «нелюдській землі» (так називається одна з найвідоміших книг-спогадів Ю. Чапського) — в СРСР у роки другої світової війни¹. Перші публікації на цю тему починають виходити і в нашій країні².

У рецензованій праці польського історика Петра Жароня робиться спроба дослідити становище і показати долю польського населення, яке опинилося під час війни на території СРСР, на тлі всіх колізій радянсько-польських політичних відносин у той час. При цьому автор широко використав дипломатичні документи, матеріали вітчизняних архівів, окремих осіб, мемуарну літературу, яка ніколи не переставала виходити на Заході. Без сумніву, майбутні радянські дослідники цієї тематики знайдуть багатющий матеріал про перебування польського населення в СРСР також і в наших архівах.

Автор передусім аналізує політику великих держав, фіналом якої стало 1 вересня 1939 року. Значну увагу приділяє він радянсько-німецькому пакту про ненапад і таємним протоколам до нього, підкреслює їх трагічні наслідки для Польщі та інших народів Східної Європи. Робиться висновок, що ці документи і вступ радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію, «коли ще діяли й зобов'язували Польщу та СРСР Ризький договір 1921 року і пакт про ненапад 1932 року, означав новий поділ Польщі».

Становлять інтерес наведені в дослідженні дані про національний склад населення східних воєводств Польщі, яке 29 листопада 1939 р. разом з численними біженцями з інших її районів Радянський уряд

¹ Див.: *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR 1939—1945: Przegląd piśmiennictwa.*— Warszawa, 1989. До речі, це видання подає короткі анотації більш як на 200 позицій.

² Парсаданова В. С. Депортация населения Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.— 1989.— № 2.— С. 26—45.

оголосив громадянами СРСР, а також про суспільно-економічні, політичні та культурні перетворення у включених до складу СРСР районах, про становище в них польського населення. Однозначно негативним було ставлення радянських властей до політичних діячів буржуазної Польщі, її державних і військових чиновників. Сліпо керуючись класовим підходом, органи НКВС саме серед цієї категорії населення розпочали арешти та депортації у північні й східні райони країни за стандартними звинуваченнями у «контрреволюційній діяльності», «прислужництві капіталістичному ладові і зраді інтересів пролетаріату в 1921—1939 рр.» Спеціалісти з відомства Берії активно пускали в хід широко випробуваний раніше на радянських людях лексикон («зрадники», «вороги народу», «шпигуни й агенти»), і на «соціально-небезпечний елемент» сипалися тяжкі судові вирoki: 10—15 років тюрми, переселення і т. д.

В дослідженні береться під сумнів правомірність з міжнародно-правової точки зору трактування радянською стороною польських солдатів і офіцерів як військовополонених та інтернованих. Наведені в книзі спогади вцілілих офіцерів дають можливість відтворити умови їх перебування в таборах. Вижити вдалося небагатьом, оскільки основна частина офіцерського корпусу навесні 1940 року була по-злочинному розстріляна в Катинському лісі. Нелегкі випробування випали й на долю заарештованих і депортованих, серед яких значний прошарок становили жінки, діти, особи похилого віку. Загалом до початку Вітчизняної війни, як вказує автор, у північні та східні райони СРСР було вивезено 1875 тис. чол., в т. ч. 1,2 млн. поляків, а решту становили українці, білоруси, євреї, литовці. Викладений у книзі матеріал проливає світло на становище цих людей у нових, незвичних для них економічних, політичних, правових і кліматичних умовах, наслідком яких була не тільки морально-психологічна пригніченість, а й висока смертність. За підрахунками автора, вона становила 600 тис. чол., або третину від усіх депортованих громадян (с. 243).

Напад гітлерівців на СРСР означав крах радянсько-німецького зближення і виникнення нової політичної ситуації в радянсько-польських відносинах, що й було закріплено в договорі радянської сторони з польським еміграційним урядом від 30 липня 1941 року (пакт Сікорський — Майський). Цей документ мав суттєвий вплив на зміну становища поляків в СРСР: усім їм поверталось польське громадянство, оголошувалася амністія, почалося звільнення з таборів і місць ув'язнень, створення польської армії. Так зване «друге велике переселення» поляків з північних районів на південь проходило у неймовірно тяжких умовах воєнного часу. Тому велике значення мав той факт, що польське дипломатичне представництво і радянські власті взяли їх під свою опіку.

Прикре погіршення, а далі й розрив дипломатичних відносин СРСР з польським лондонським урядом навесні 1943 р. знову погіршили ставлення властей до поляків, зумовили згортання діяльності опікунських організацій. З СРСР на Близький і Середній Схід були евакуйовані польська армія, частина цивільного населення, у тому числі 20 тис. дітей і юнаків. Польським дітям випали найважчі випробування, і про них автор пише дуже зворушливо. Обставини кидали їх то за Полярне коло, то у середньоазіатські радянські республіки, а ще згодом — в Індію, Африку і навіть у Нову Зеландію.

П. Жаронь робить висновок, що Катинська справа була тільки приводом до розриву радянсько-польських відносин, а справжня причина полягала в непоступливій позиції польського уряду щодо східних кордонів Польщі. Катинській справі судилося відіграти злу роль не тільки в роки війни, а й у відносинах між народами СРСР і Польщі в повоєнний час. У праці детально розповідається про результати вивчення кривавого злочину сталінізму над польськими офіцерами як

міжнародної комісії, організованої німцями, так і радянської комісії під керівництвом М. Бурденка.

Більш лояльною до радянських властей, а тому й зговірливішою була новостворена організація — Союз польських патріотів, який узяв на себе нелегку справу опікування і згуртування польського населення в СРСР. Хоч у радянській історіографії, зокрема в працях П. М. Калениченка, В. С. Парсаданової, генезис та діяльність СПП висвітлювалися досить повно, однак з рецензованої книги довідуємося багато нового про її роботу серед польського населення на всій території нашої країни. При підтримці радянських властей цій організації за досить короткий час вдалося поліпшити як правове, так і матеріальне становище поляків. Незаперечними були успіхи СПП у створенні установ освіти та опіки, якими вдалося охопити половину всіх польських дітей. Більш як 120 млн. крб. виділили на цю справу відповідні радянські органи (с. 313). З їх допомогою було широко розгорнуто культурно-освітню роботу, яка, без сумніву, зміцнювала зв'язки поляків з батьківщиною, «цементувала внутрішню спільність радянських поляків». Оцінюючи діяльність СПП, автор наголошує, що в тих умовах було зроблено максимум можливого для того, щоб змінити ставлення польського населення до Радянського Союзу і навпаки.

Органічною складовою частиною перебування поляків в СРСР була їх праця у народному господарстві країни, яка вела жорстоку війну з німецьким фашизмом. На основі преси воєнних років П. Жаронь показує діяльність своїх співвітчизників на різноманітних ділянках радянського тилу: вирубці лісу в тайзі, у колгоспах і радгоспах Поволжя та Сибіру, на вугільних шахтах Караганди, металургійних комбінатах, на будівництві зрошувальних каналів, збиранні бавовни тощо. І якщо на початку їхнього перебування в СРСР це, головним чином, була примусова праця в таборах та місцях заслання, то згодом — свідомо продуктивна праця, що мотивувалася не тільки необхідністю здобуття засобів для існування, а й розумінням того, що вона потрібна для якнайшвидшої перемоги над фашизмом, для визволення й своєї країни. В книжці наводяться численні факти, які свідчать про ентузіазм і трудові подвиги поляків у радянському тилу, називаються конкретні прізвища. Загалом, за підрахунками автора, в народному господарстві СРСР під час війни було зайнято 141 509 польських громадян (с. 321). Значна їх кількість мала можливість поглибити свої професійні навички або набути нових спеціальностей, що згодом стало їм у пригоді в себе на батьківщині. Спільна праця поляків з радянськими людьми мала й те позитивне значення, що вона ламала посягну політиками обох країн у передвоєнні та воєнні роки взаємну підозру й недовіру, формувала почуття справжньої, а не казенної дружби, солідарності і взаємодопомоги.

Розглядаючи процес повернення поляків на свою батьківщину, яка після війни кардинально змінила своє політичне й географічне обличчя, П. Жаронь зауважує, що всі його деталі були чітко обумовлені урядами обох країн. Практично репатріація тривала з 1944 по 1959 рік. Відповідні документи були в цей же час підписані польською стороною з урядами УРСР та БРСР. Ними передбачалося не тільки переселення поляків у Польщу, а й українського та білоруського населення з ПНР в СРСР. Загалом з Радянського Союзу до Польщі до 1959 року повернулося 2 млн. чол.

Однак, як показує автор, тоді ж мав місце й зворотний процес — арешти та вивезення вглиб СРСР польського населення, особливо в 1944—1945 роках. Як відомо, сталінізм і після війни залишався вірним собі: депортації охоплювали цілі народи і регіони. У випадку з поляками ці акції були тим злочинніші, що здійснювалися вони з території іншої держави і стосувалися нерадянських громадян. Такими негідними методами сталінізм і його ставленики в повоєнній Польщі

розправлялися зі своїми політичними противниками в особі солдатів і офіцерів Армії Крайової (АК), членів та діячів різних політичних партій і угруповань. Для радянського читача, вихованого на публікаціях про «безхмарний» характер радянсько-польських післявоєнних відносин, всі наведені в книзі факти про численні репресії й арешти, що їх здійснювали служби НКВС та новостворені польські органи безпеки, не можуть не викликати ефекту сумного відкриття. Найбільше уваги П. Жаронь приділив при цьому так званій «справі» генерала Окулицького — керівника АК та московському процесу над керівниками Армії Крайової («процес 16-и»). Автор робить припущення, що правда лише на основі даних емігрантської літератури, згідно з яким кількість осіб, заарештованих і депортованих з Польщі після війни, становила близько 200 тис. чол. (с. 340).

В досить обширному додатку до книги вміщено офіційні міжурядові документи, які стосуються радянсько-польських відносин, фотографії, детальний перелік областей і республік, де перебувало польське населення. Характерно, що ці матеріали взято як з державних архівів, так і з особистих зібрань. Про високий науковий рівень видання свідчать також уміщені тут іменний та географічний покажчики.

Праця П. Жароня висвітлює маловідомі сторінки в історії радянсько-польських відносин. Вона переконливо розвінчує різні легенди і байки, заповнює злощасні «білі плями», які так перешкоджали нашим народам будувати справжні добросусідські відносини. Поза сумнівом, книга «підкаже» теми й напрями нових досліджень і радянським історикам.

Одержано 05.08.91

В. Ф. РЕПРИНЦЕВ (Київ),
Г. Й. СТРОНСЬКИЙ (Тернопіль)

И. В. ХМЕЛЬ.

Аграрные преобразования на Украине. 1917—1920 гг.
Киев : Наук. думка, 1990.— 240 с.

Проблема аграрних перетворень на Україні під час громадянської війни вже значною мірою висвітлена в численних працях істориків та економістів. У рецензованій праці робиться спроба дати узагальнюючу картину аграрної революції в республіці, доповнити її розглядом малодосліджених, а то й зовсім не висвітлених, аспектів теми. В ній розкривається процес організації перших радянських та колективних господарств у тісному поєднанні з революційно-демократичними перетвореннями аграрних відносин, здійснюваних у ті часи в українському селі. Автором складені таблиці, які уточнюють відомості про кількість радгоспів і колгоспів у досліджуваній період, наводяться цікаві матеріали щодо зміни соціального складу селянства, діяльності радянських установ, зокрема Наркомзему УСРР, тощо.

Підняті у монографії питання, їх значення для осмислення й теоретичного узагальнення всього процесу перетворень аграрних відносин на Україні від 1917 р. і до наших днів без сумніву привернуть увагу дослідників та читачів до рецензованої праці.

Монографія І. В. Хмеля базується на широкій джерельній основі. Насамперед автором використані численні документальні матеріали, виявлені в архівах Москви, Ленінграда, Києва, обласних центрів. Ним вивчені матеріали документальних, статистичних збірників, періодика,